

PANOPTIKUMAS IR PANOPTIZMAS GLOBALIZACIJOS SĄLYGOMIS

Jovilė Barevičiūtė

Vilniaus pedagoginio universiteto

Filosofijos katedra

T. Ševčenkos g. 31

Tel. (370 5) 233 56 20

El. paštas: jovilebareviciute@delfi.lt

Straipsnyje Panoptikumo idėja ir panoptizmo valdžios forma moduluojama vieno ryškiausių postmoderno epochos fenomeno – globalizacijos fone. Aptariama garsaus šiuolaikinio mąstytojo Z. Baumano pozicija Panoptikumo ir Sinoptikumo, panoptizmo ir sinoptizmo klausimais. Architektūrinis statinio modelis – tai galios santykių galimybės sąlyga ir drausminio aparato įtvirtinimas. Kokia prasmė lyginti Panoptikumą ir Sinoptikumą? Ieškoma elektroninių duomenų bankų ir Panoptikumo struktūrų sąlyčio taškų ir skirtumų. Kodėl duomenų bankai kibernetinėje erdvėje pasiekia aukščiausią mobilumo lygmenį, o Panoptikumas imobilizuoja kiekvieną individą, patekusį į tobulo kalėjimo teritoriją?

Prasminiai žodžiai: galios santykiai, kibererdvė, elektroniniai duomenų bankai.

Įvadas

Panoptikumo – tobulo kalėjimo – idėja, XVIII a. iškelta britų utilitaristo Jeremy'o Benthamo, neprarado svarbos iki pat šių dienų. Dabartinėje – vėlyvosios modernybės/postmoderno epochoje, paženklintoje globalizacijos fenomeno, pastebimos panoptizmo galios santykių struktūros transformacijos į sinoptinę. Ankstyvosios ir vidurinėsios modernybės laikotarpiais (iki pat XIX a.) Panoptikumo idėja reikšminga utilitaristiniu-prevenciniu aspektu: pašalinti iš visuomenės jai žalingus narius – nusikaltėlius, asocialiuosius ir kt. – ir Panoptikumo pataisos namuose priverstiniu darbu reformuoti kalinių asocialų elgesį krepiant socialia kryptimi. Tokiu būdu pašalinus

žalosšaltinį, padaugėja malonumo. XX a. prancūzų mąstytojas Michelis Foucault Panoptikumo projektą tyrinėja struktūralistiniu aspektu ir išvelgia jame naują valdžios tipą – panoptizmą. Zygmuntas Baumanas, vienas žymiausių dabarties socialinių mąstytojų, globalizacijos nulemtose XXI a. visuomeninio gyvenimo realijose apčiuopia panoptizmo galios santykių struktūros perversiją į sinoptinę. Tad ankstyvosios modernybės laikotarpiu Benthamo pasiūlyta Panoptikumo idėja svarbi tiek vidurinėsios modernybės epochoje, moderniosios visuomenės struktūroje Foucault išvelgus panoptizmo valdžios tipo apraiškų, tiek dabartinėje postmodernybėje išsiskleidusios globalizacijos, lemtingos kasdieninio gyvenimo realijoms – Baumano tyrimų erdvėje.

Panoptikumas – tobulo kalėjimo sistema

Panoptikumo idėja priklauso britų utilitarizmo pradininkui Benthamui. Kokios Panoptikumo ir utilitarizmo sąsajos? Bentamiškojo utilitarizmo pagrindinė maksima – *kuo daugiau laimės kuo didesniai žmonių skaičiui*. Todėl remdamasis utilitaristiniu naudingumo principu Benthamas kelia tikslą „proto ir įstatymų rankomis pastatyti laimės rūmą“ (Bentham 1987: 65). Panoptikumo projektu siekta iš bendruomenės pašalinti jai žalingus narius; tai tam tikra prevencija įvykdytiems nusikaltimams, užkertanti kelią galimam nusikaltimo pakartojimui ateityje ar dar sunkesniai, taip pat atbaidanti nenusižengusiuosius įstatymams nuo pagundų pažeisti bendrąją tvarką. Taip Panoptikumu realizuojama pagrindinė utilitarizmo maksima šalinti blogį ir didinti visuotinę laimę.

Benthamas veikale *Panoptikumas, arba Prižiūros namai* pristato Panoptikumą – tobulo kalėjimo modelį. Statinys – apskritos formos, jo centre kyla bokštas, iš kurio matomos visos iš lauko įstiklintos kalėjimo vietutės. Kiekvienas individas patikimai uždarytas vietutėje tiesiai priešais prižiūrėtojo akis. Prižiūrėtojas jį nuolatos gali stebėti, o kalinys nemato nei prižiūrėtojo, nei kaimynų, nes šoninės sienos trukdo juos matyti (Bentham 2003: 4–5). Prižiūrėtojo pozicija implikuota panoptinės architektūrinės sistematikos – *stebėti išliekant nematomam* (Bentham 2003: 9). Statinio architektūrinis pavidalas – panoptinio valdymo pagrindas.

Panoptikumo modelis universalus. Jis lengvai pritaikomas daugeliui priežiūros institucijų rūšių: pataisos namams, priežiūros namams, kalėjimams, gamykloms, darbo namams, vargšų prieglaudoms, leprozoriumams,

manufaktūroms, psichiatrijos ir kitoms ligoninėms, mokykloms (Bentham 2003: 4). Tereikia jį atitinkamai modifikuoti pagal įstaigos rūšį ir pobūdį. Benthamas teigia, kad Panoptikumo sistema leidžia pasiekti kone visų svarbiausių socialinių tikslų: „*bausti nepataisomą, saugoti pamišėlį, perauklėti ydingą, sulaukyti įtartiną, įdarbinti bedarbį, paremti bejęgį, išgydyti ligonį, mokyti uolųjį, ugdyti mokinį*“ (Bentham 2003: 4). Ir priduria: „*Paprasta architektūrine idėja galima reformuoti moralę, palaikyti sveikatingumą, atgaivinti pramonę, skleisti švietimą, sumažinti visuomenines išlaidas, suteikti ekonomikai tvirtą kaip uola pagrindą, atrišti, užuot perkirtus, varguomenės likimą lemiančių įstatymų Gordijo mazgą!*“ (Bentham 2003: 1). Permanentinis panoptinis režimas ir architektūrinė struktūra – dvi viena kitą implikuojančios vienos sistemos dalys, kurių dėka Panoptikumas funkcionuoja kaip tam tikra mašina. Čia kiekviena vienutė – atskira sala Panoptikumo vandenyne, o jos gyventojas – savo valdų vergas.

Foucault naujas valdžios tipas – panoptizmas

Foucault veikale *Disciplinuoti ir bausti: Kalėjimo gimimas* Panoptikumo bausmės modelyje išvelgia naują valdžios tipą – panoptizmą. Kalinio situaciją autorius traktuoja taip: „*Matomas, tačiau pats nemato; informacijos objektas, tačiau niekada – komunikacijos subjektas*“ (Foucault 1998: 237–238). Jis nuolat jaučiasi stebimas, todėl valdžia ima veikti automatiškai. Tarp prižiūrėtojo ir kalinių niekada neužsimezga dialoginis žvilgsnio kontaktas. Prižiūrėtojo žvilgsnis nuasmenina, sudaiktina, suskaido. Panoptikumo individų skirstymo mašinerija suteikia maksimalią galią dvidešimt keturias valandas per parą produ-

kuojamam stebėtojo žvilgsniui ar tobulam jo įvaizdžiui. Iš centrinio bokšto perspektyvos pažįstamas kiekvienas individas. Panoptinė žvilgsnio galia demaskuoja: „Panoptiniame mechanizme atsirandantys erdvės vienetai leidžia nuolatos matyti ir tučiuojau atpažinti. Trumpai tariant, čia kalėjimo vienutės principas apverčiamas aukštyn kojom; arba, tikriau, iš trijų jos funkcijų – uždaryti, atimti šviesą ir paslėpti – lieka tik pirmoji, o kitos dvi panaikinamos. Akinanti šviesa ir prižiūrėtojo žvilgsnis įkalina geriau negu šešėlis, kuris galų gale ir apsaugo. Atvirumas – tai sąpaštai“ (Foucault 1998: 237).

Erdvės organizacija: galios santykiai

Panoptikumo architektūrinės sistematikos pagrindas – tam tikras erdvės planavimo principas. Benthamo tikslą galima apibrėžti kaip tiesioginę valdžion patekusios erdvės būtiną unifikaciją. Panoptinės architektūros struktūroje glūdi išpainiotos erdvinės kategorijos beiskirtys, maksimaliai pritaikytos galios santykių reiškimuisi ir įtvirtinimui. Panoptikumo architektūrinis planas – tai privalomų atstumo, paviršiaus, apimties matų derinys.

Baumanas veikalė *Globalizacija: Pasekmės žmogui* aptaria erdvės organizacijos principus ir pagrindinius jų taikymo praktikoje aspektus. Moderno epocha, autorius manymu, iškėlė ir išsprendė erdvės organizacijos problemą galios santykių kontekste. Moderniosios valstybės kovoje dėl valdžios suverenumo galima išryškinti keletą svarbiausių jos laimikių – sėkmingą erdvės aiškumo ir skaidrumo problemų sprendimą. Kodėl moderno epochos valstybė atsisakė antropomorfinio pobūdžio erdvės matų pseudosistemos praktikų? Baumanas rašo: „Norėdama laimėti juridinę, re-

guliacinę socialinės sąveikos ir lojalumo kontrolę, valstybė turėjo užvaldyti skaidrumą tos aplinkos, kurioje priversti veikti tos sąveikos dalyviai. Visuomeninės tvarkos modernizavimą skatino moderniosios valdžios praktika, o jo tikslas buvo įtvirtinti ir visam laikui išsaugoti <...> kontrolę“ (Bauman 2002: 51). Panoptikumo erdvinė perspektyva pajungiamai tikslui „išvalyti“ visuomenę nuo asocialių asmenų. Tokiu būdu ligoniai, kaliniai, bepročiai ir kiti asocialai, tiksliau, jų visuma „suspenduojama“ viename griežtai aprėžtame teritoriniame plote, padalytame į tam tikras skirtis ir vienetus. Tokį patį erdvės organizacijos principą Benthamas savo projekte pritaikė ir mokiniams, darbininkams, amatininkams ir kitiems socialiams visuomenės nariams. Kodėl? Atitinkama erdvės organizacija sudaro tinkamas sąlygas sėkmingam ekonomikos, gamybos, pramonės funkcionavimui ir plėtrai. Panoptinės erdvės struktūra atspari asocialių jėgai ir maksimaliai panaudojama socialinių darbo ar mokslo rezultatų teigiamai tendencijai augti. Tokios erdvinės sistematikos tikslai – galios santykių įtvirtinimas ir sėkmingo jų funkcionavimo garantija. Baumanas rašo: „<...> organizuojant erdvę, lemiamas yra žmogaus percepcijos vaidmuo: stebėtojo akis tapo visokios perspektyvos atspirties tašku; akis ėmė lemti visų į akiplotį patenkančių objektų dydį ir jų tarpusavio nuotolius, nors pati buvo vienintelis objektų išsidėstymo erdvėje atskaitos taškas. <...> stebėtojo akis <...> buvo ‘apskritai žmogaus akis’, visiškai nauja, ‘beasmenė akis’“ (Bauman 2002: 52). Hierarchiniai galios santykiai tarp stebėtojo ir stebimųjų įtvirtinami beasmeniškumo plotmėje. Valdymo lauko erdvė – tai be kategorė ir besubjektė hierarchinių galios santykių terpė. Kaliniai nežino, kada yra stebimi, bet suvokia, kad tai gali nutikti bet kuriuo metu. Cen-

trinis stebėjimo taškas – subjektyvios percepcijos prigimties, ir jam visų kalinių, kaip objektų, kameros atsiveria vienodu kampu, o jese esantys individai vienodu lygmeniu pajungti stebėtojo žvilgsnio spektrui. Tokiu būdu žiediniame pastate esantys individai depersonalizuojami. Jie inkapsuliuoti terpėje, kurioje nelieka jų, kaip objektų, konstitavimo galimybės.

Erdvės organizavimo procese klausimas *kas?* pakeičiamas klausimu *iš kurio erdvės taško?* – tai esminė priežiūros strategija. Tad ne visi stebėjimo taškai vienodai vertingi. Yra taškas, iš kurio matyti geriausiai, t. y. objektyviai. Tai centrinis stebėjimo bokštas – viršasmėniskas atskaitos taškas kaip santykinumo įveika. Galima teigti, kad „panoptinių galios santykių formos pagrindinė premisa gali būti tai, kad regėjimas yra dominuojantis pojūtis moderniojoje epochoje, o karteziškasis perspektyvizmas – pagrindinis regėjimo modelis“ (Bull 1999: 170). Valdymas savo padėtį užtemdo, o valdomuosius išlaiko aiškius sau. Biurokratinė valdymo strategija nuolatos ir nuosekliai atriša sau rankas, visus kitus panoptinės organizacijos narius priversdama laikytis permanentinių ir privalomų elgesio taisylių, nepalikdama jiems jokio netikėtumo galimybės. Baumanas rašo: „Didžiausią įtaką toks sektorius įgyja tada, kai sugeba savąjį elgesį paversti nežinomu kintamuoju tose lygtyse, kurias sudarinėja kiti sektoriai, kad turėtų pasirinkimą, – kitaip tariant, kai jiems pavyksta kitų sektorių elgesį paversti pastoviu, įprastu ir nematomu“ (Bauman 2002: 55).

Panoptikume priežiūrėtojai ir įnamiai erdvės organizacijos dėka atsiduria dviejuose skirtinguose hierarchizacijos lygmenyse. Nelygiavertiškumas ir nelygiamatiškumas sudaro galios santykių struktūrą. Tačiau ir priežiūrėtojai, ir įnamiai veikia „toje pačioje“ erdvėje

– Panoptikume. Laisvė stebėti pirmųjų atžvilgiu ir nelaisvė matyti antrųjų atžvilgiu steigia erdvės skaidrumą kaip socialinius santykius, o galiausiai – kaip galios santykius. Priežiūrėtojo regėjimo lauko niekas netrikdo, o įnamiai savo atžvilgiu turi veikti nepermatomoje teritorijoje. Tokiu būdu manipuliuojama galios santykiais panoptinėje erdvėje.

Baumanas akcentuoja: „<...> Panoptikumas – tai moderniosios galios arkmėtafora. Panoptikume kiekvienas kalinys „pririštas“ prie vienintelės vietos erdvėje – kameros vienetės, ir „izoliuotas“ nuo judėjimo galimybės, panaudojant šonines sienas. Kalinių padėtis fiksuota – erdviniu požiūriu jų judėjimo taškas nekinta, nes miegamoji, gyvenamoji ir darbo vieta koncentruota kiekvieno jų toje pačioje celėje“ (Bauman 2000: 9). Baumanas priduria, kad kaliniai visiškai atriboti nuo „dvi-prasmėškų situacijų, būtinybės rinktis, rizikos grėsmės ar nuotykių galimybės“ (Bauman 2002: 72). Panoptikumas savo įnamių gyvenimą „nuskaidrina“, „sterilizuoja“, apvalo nuo bet kokių „nuotykių neskaidrumo priemaišų“. Panoptinė erdvė – tai sterili laboratorinė erdvė, puikiai tinkanti eksperimentams su žmonėmis. Baumano žodžiais, tai – ir elegantiškas erdvės organizacijos pavyzdys. Elegancija šiuo atveju suprantama kaip schema, realizuojanti santykio *stebėtojas–stebimieji* asimetrizuotos orientacijos būdus. Baumanas pažymi, kad „Panoptikonas buvo *dirbtinė erdvė*, sukurta tikslingai, siekiant žiūros asimetrijos“ (Bauman 2002: 72).

Galios santykius užtikrina individų disciplinavimas ir jų situacijos neuztikrintumas. Valdymo pagrindas – tai galios ir kontrolės sintezė. Šie du aspektai panoptizmo liturgijoje perdislokuoja ir perskirsto individus kaip objektinius vienetus, eliminuodami tarpusavio kontakto ar sąryšio galimybę. Baumanas

rašo: „Idealiame’ Panoptikono modelyje nepripažįstama jokios asmeninės erdvės, bent jau jokios *neskaidrios* asmeninės erdvės, jokios neprižiūrimos erdvės arba, dar blogiau, erdvės, kurios neįmanoma prižiūrėti“ (Bauman 2002: 78). Panoptinė galia paneigia bet kokį intymumą ir asmeniškumą, kartu ir komunikacijos, kontakto, dialogo galimybę. Galios santykiai hierarchizuojami, viena vertus, subjektyvumo įteisinimo (prižiūrėtojo pozicija), kita vertus, individų objektyvavimo (įnamių pozicija) aspektais. Individai nužmoginami. Panoptikume galios santykiai – dvipakopės hierarchizacijos produktas.

Panoptikumas versus Sinoptikumas: santykio *stebėti–būti stebimam* perversija

Norint palyginti Panoptikumą ir Sinoptikumą kaip du tam tikrus fenomenus, reikia išryškinti pagrindinius jų panašumus ir skirtumus.

Kas yra Panoptikumas? Panoptikumas – tai tobula priežiūros institucija – tam tikras galios mechanizmas. Pagrindinis aspektas – centriniame stebėjimo bokšte esančio prižiūrėtojo ir žiedinio pastato individų santykio formacija. Santykis *stebėti–būti stebimam* panoptinėje erdvėje eksplikuojamas taip: čia dimensija *stebėti* nukreipta į stebimuosius. Stebėtojo žvilgsnio spektras išsiskležia atviraime stebėjimui lauke, kalinio – užskliaudžiamas vienutės viduje. Dimensija *būti stebimam* išplečiama – kiaurai peršviestos kameros erdvės plotu.

Kas yra Sinoptikumas? Sąvoka *Sinoptikumas* žymi žiniasklaidos iškilimą ir suklestėjimą kaip sinoptinės galios mechanizmą. Tai panoptinio santykio *stebėti–būti stebimam* radikalusis apvertimas. Koks šio apvertimo rezultatas? Panoptinio santykio *stebėti–būti stebi-*

am dimensijos sinoptinėje struktūroje atsiduria priešinguose poliuose.

Panoptikume *mažuma stebi daugumą*. Mažuma – tai stebėjimo bokšte esantis prižiūrėtojas. Dauguma – žiediniame pastate esantys individai. Iš bokšto prižiūrėtojo žvilgsnis „pasklinda“ į žiedinio pastato kameras. Santykis *stebėti–būti stebimam* įmanomas architektūrinės struktūros dėka. Jis nulemtas pozicijos *likti toje pačioje vietoje*. Tik nejudrioje plotmėje galima stebėti ir būti kažkieno stebimam. Dinamika erdvėje šio santykio cirkuliaciją pažeistų, t. y. išardytų. Panoptikumo architektūrinio plano tikslumas apsaugo hierarchinį santykį *stebėti–būti stebimam* nuo bet kokių kaitos ir dinamikos elementų. Sinoptikume *dauguma stebi mažumą*. Čia nereikia architektūrinės sistemos. Sinoptikumo „bazės“ vieta nesuspenduojama į konkretų teritorinį tašką. Teritorinė erdvė ar geografinis plotas čia netenka reikšmės. Tai kibererdvės laukas. Tik šioje plotmėje ir įmanomas Sinoptikumas. Baumanas rašo, kad Sinoptikume „stebėjimo aktas atsieja stebinčiuosius nuo jų vietovės – <...> perkelia juos į kibererdvę, kurioje atstumas nieko nebereiškia, net jei kūnai ir tebebūna toje pačioje vietoje“ (Bauman 2002: 83–84). Sinoptikumas realizuoja *stebėti–būti stebimam* santykį, neribodamas ir net neveikdamas judėjimo geografinėje erdvėje laisvės. Šis santykis įvyksta virtualioje tikrovėje. Baumanas tvirtina: „Jau nieko nebereiškia, ar Sinoptikono taikiniai, iš *stebimųjų* virtę *stebinčiaisiais*, kur nors keliauja ar lieka vietoje. Kad ir kur jie būtų ar vyktų, jie gali susijungti – ir susijungia – į eksteritorinį tinklą, kuris leidžia daugumai stebėti mažumą“ (Bauman 2002: 84). Panoptikumas reikalauja sutelktumo ir stabilumo griežtai nustatyta teritoriniame plote; Sinoptikumas neturi įtakos kūnų padėčių dinamikai realioje erd-

vėje. Sinoptinė struktūra egzistuoja kibererdvėje, kur ir susijungia santykio *stebėti–būti stebimam* dimensijos.

Kalbant apie panoptinio santykio *stebėti–būti stebimam* perversiją į sinoptinį, reikia pabrėžti ir panoptinės visuomenės transformacijos į sinoptinę reikšmę. Baumanas rašo: „Televizijos transliuojami reginiai užima tam tikrą tiesioginės įtakos poziciją stebėtojų atžvilgiu, neprarasdami savo pirmtako disciplinuojančios galios. Paklusnumas standartams (refinuotai reguliuojamas paklusnumas lankstiems standartams) šiuolaikiniame pasaulyje tampa daug paprasčiau pasiekiamas gundomai ir viliojamai pateikiamais vizualiais pavidalais negu prievartiniais metodais. Ir šis daug efektyvesnis būdas valdyti stebimuosius slepiasi po laisvo pasirinkimo galimybės kauke, o ne skleidžiasi prievarta grįsta išorine jėga“ (Bauman 2000: 86). Panoptikume stebimieji į santykį *stebėti–būti stebimam* įtraukiami prievarta; Sinoptikume – laisvu pasirinkimu. Panoptikumas grasina, demonstruoja netiesioginę jėgą, kad žiediniame pastate esančius individus „paverstų“ stebimaisiais; Sinoptikumas suvilioja tapti stebėtojais, sugundo stebėti kitus. Baumanas rašo: „Panoptikonas *vertė* žmones pereiti į stebimųjų padėtį. Sinoptikonui nebereikalinga prievarta – jis *sugundo* žmones stebėti“ (Bauman 2002: 84). Panoptikume individai *priverčiami* būti stebimais, Sinoptikume jie patys *nori* būti stebimi. Televizorių ekranuose matomi patrauklaus gyvenimo reginiai ir tiesiogiai (pvz., reklama) ar netiesiogiai (pvz., „muilo operos“) siūlomi „idealaus“ gyvenimo įvaizdžiai tampa galiniais šių dienų dominantais nenaudojant prievartos. Galingi pseudotikrovės vaizdiniai tampa „realiesni už realybę“. Kodėl? Gyvenimas ekrane ima diktuoti gyvenimą realybėje, patraukliai priešdamas spalvingas jo modifika-

vimo galimybes. Virtualusis pasaulis primeta savo valią realybei ar netgi tampa jos pagrindu! Kaip tai suderinama su psichiškai sveiko žmogaus proto logika? Televizijų transliuojami reklaminiai ir serialiniai vaizdai – kičo apraiškos – demonstruoja tariamą gyvenimo idealą – idealias galimybes, apimančias kasdienybę, darbo ir mokslo sferas, skirtingus socialinius sluoksnius, tarpusavio santykius, pasaulėžiūrą, konkrečius asmenis. „Idealusis“ gyvenimas, vaizduojamas televizorių ekranuose, *viliojančiu*, bet *ne prievartiniu* būdu, skirtingai nuo panoptinių metodų, primeta savo taisykles ir įvaizdžius realiajam gyvenimui. Bandoma kurti „idealųjį“ gyvenimą „tokį, koks ir turėtų būti“ pagal televizinių įvaizdžių standartų pavyzdį. Bet ar iš tikrųjų ta „idealoji“ viliojanti televizinė tikrovė tokia ideali? Televiziniai „tiesos“ eksperimentai (pvz., projektai *Akvariumas*) ne išviešina realųjį gyvenimą, bet įima jį į tam tikrą dirbtinę terpę, kurioje kuriamas hipertikrovės gyvenimas. Jeanas Baudrillard'as knygoje *Simuliakrai ir simuliacija* rašo: „Tiesos“ eksperimente traukia ne paslaptis ar perversija, o tam tikras malonus šurpulys, kurį sukelia tikrovė, arba savotiška hipertikrovės estetika, šurpas dėl svaigančio, apgaulingo atitikimo, žadą gniaužiantis atsitolinimas ir sykiu padidinimas, mastelio iškreipimas, perdėtas skaidrumas. [...] Matome tikrovę tokią, kokia ji niekuomet nebuvo <...>, čia nėra vietos <...> žvilgsniui į gilumą <...>. Mėgavimasis mikroskopine simuliacija, transformuojančia tikrovę į hipertikrovę“ (Baudrillard 2002: 39). Toliau autorius tęsia: „TV akis nebėra absoliutaus žvilgsnio šaltinis, o kontrolės idealas nebėra skaidrumas. Pastarasis vis dar suponuoja tam tikrą objektyvią <...> erdvę ir despotiško žvilgsnio visagalybę. Čia mes vis dar susiduriame jeigu ne su įkalini-

mo, tai bent su atribojimo sistema. Kiek subtilesne, tačiau vis vien išoriška, žaidžiančia opozicija tarp to, kas mato, ir to, kas yra matomas, net jeigu iš fokusavimo taško Panoptikume nieko nesimato“ (Baudrillard 2002: 40).

Panoptikume mažuma stebi daugumą. Mažuma – tai prižiūrėtojai, dauguma – tai kaliniai. Sinoptikume įvyksta santykio *stebėti–būti stebimam* perversija: dauguma stebi mažumą. Čia dauguma – platieji visuomenės sluoksniai, mažuma – visuomenės elitas. Panoptikume *globalieji* stebi *lokaliuosius*; Sinoptikume – *lokalieji globaliuosius*. Baumanas rašo: „Kad ir iš kur jos (įžymybės – J. B.) atvyktų, visos demonstruoja garsenybių pasaulį, kurio pagrindinis skiriamasis bruožas kaip tik ir yra savybė būti stebimam – daugumos, <...> būti globaliam kaip tik dėl to, kad esi stebimas“ (Bauman 2002: 85). Globaliųjų (Panoptikume) ir lokaliųjų (Sinoptikume) bendra žiūros perspektyva – tai totalumas. Prižiūrėtojo žvilgsnio lauko totalumas įmanomas dėl žiediniame pastate esančių kalinių. Televizijos žiūrovo žvilgsnio spektras totalus televizorių ekranų veikėjų atžvilgiu. Žvilgsnio totalybė – tai *viską matančios akies* objektas. Davidas Lyonas straipsnyje „Nuo didžiojo brolio iki elektroninio panoptikumo“ ieško paralelių tarp modernio epochos Panoptikumo ir postmoderno laikų Sinoptikumo: „Panoptizmo atmainos gali būti pastebėtos kompiuterinėse praktikose: tai – „priežiūros“ nematomumas, automatinis pobūdis, subjektų įpynimasis į priežiūros struktūrą. Šie trys aspektai gali būti kildinami iš moderniojo panoptizmo sampratos. Be abejo, gali būti išskirtos skirtingos tarimojo panoptikumo operacijų sferos, tačiau darbo vietų organizacija ir ypač elektroninis monitoringas apsaugos sistemose ir visuomeninės tvarkos palaikyme, vartotojų elgesyje ir komunikavime, taip pat nesuskaitomoje dau-

gybėje administracinių veiklos rūšių leidžia aptikti panoptinės strategijos transformacijų į sinoptines komunikatyvinių santykių dimensijas“ (Lyon 2003: 7). Panoptikume socialieji stebi asocialiuosius; Sinoptikume eiliniai – įžymybės. Baumanas apibendrina: „Šiame pasaulyje izoliuoti ir išrūšiuoti vietiniai, lokalieji, susitinka su globaliaisiais reguliariose sutelevizintose dangaus transliacijose. Susitikimo atgarsiai nuaidi per visą Žemę slopindami visus vietinius garsus, tačiau yra atspindimi lokaliųjų sienų – šitaip atskleidžiamas ir sykiu sustiprinamas tų kalėjimą primenančių sienų tvirtumas“ (Bauman 2002: 86). Tad Panoptikumas ir Sinoptikumas turivieną bendrą bruožą, pastebėtą tiek Baumano, tiek Baudrillard'o: tai – įkalinimas. Pirmasis įkalina specifinės architektūros statinyje, antrasis – kibernetinėje erdvėje.

Elektroninių duomenų bankų mobilumas – opozicija Panoptikumo imobilumui?

Baumanas ginčija panoptinių strategijų galiomybę postmoderno epochoje. Ar galima teigti, kad postmoderno epocha užbaigė, o kartu ir paneigė panoptinių galios strategijų praktikas, perverifikuodama jas į sinoptinių galių steigtis? Atsakymas šiuo atveju negali būti radikalus. Panoptizmo galios priklauso modernio epochai. Postmoderne vis labiau stiprėja tendencija *išnykti* panoptizmo fenomenai.

Benthamo modernio epochos Panoptikume subjektai paverčiami objektais. Mechanškai renkami objektyvūs duomenys apie individus. Siekiama pažinti. Pažinimo sąlyga – tai žinių kiekis ir objektyvumas. Postmodernusis Sinoptikumas žiniomis manipuliuoja ir jas panaudoja įvairiose kibernetinėse pažinimo sferose. Geografiniame plote tiesiogiai individai ne-

susitinka. Įmanomas tik netiesioginis susitikimas virtualioje erdvėje. Sinoptikumumas taip pat kaupia žinias ir siekia pažinti. Tačiau sinoptinėje erdvėje pasikeičia stebinčiųjų ir stebimųjų santykis: čia, skirtingai nei Panoptikume, lokalieji stebi globaliuosius. Taigi dimensija *būti stebimam* tampa savotiška privilegija.

Kokios generacijos išskyla elektroninių duomenų bankų ir Panoptikumo palyginime – tapatybės ar skirtumo? Elektroninis duomenų bankas egzistuoja kibernetinėje erdvėje. Markas Posteris čia išvelgia Panoptikumo analogiją: duomenų bankas prilyginamas atnaujintam kibererdviniam Panoptikumo variantui. Kaip įmanoma tokia analogija? Posteris teigia, kad „mūsų kūnai yra įtraukti į tinklus, į informacijos greitkelius“, o su elektroniniais duomenų bankais mūsų kūnai yra „informaciškai sumegzti“ (Poster 1996: 291). Anot šio autoriaus, elektroninis duomenų bankas savo klientus paverčia technologinių duomenų manipuliacijų objektais. Posterio manymu, dėl subjektų duomenų įtrauktumo į kibernetinę erdvę patys subjektai tampa virtualiųjų operacijų įrankiais. Informacinė priklausomybė duomenų bankams „sumezga“ subjektus su duomenų saugykloomis vienakrypčio pajungtumo ryšiais. Posteris savo interpretacijoje paneigia asmens subjektyvumą.

Baumano manymu, elektroninio duomenų banko negalima traktuoti kaip Superpanoptikumo. Autoriaus mąstymo trajektorijoje galima išvelgti tam tikrą duomenų bankų įgalinamą saugumo savo asmens atžvilgiu garantą. Kodėl? Baumano manymu, asmens duomenų įtrauktumas į informacinius tinklus teikia galimybę būti kibererdvinio pasaulio dalyviu. Kuo daugiau duomenų šioje erdvėje sukaupta apie vieną ar kitą asmenį, tuo geriau jis yra žinomas ir tuo labiau apsaugotas nuo postmoderniajame pasaulyje tvyrančios

netvarumo būklės ir atsitiktinumumo galimybės. Panoptikumumas individus imobilizuoja – uždaro juos izoliuotoje ir nejudrioje terpėje. Elektroninis duomenų bankas, atvirkščiai, mobilizuoja. Ši terpė išplečia komunikacijos laisvę. Posteris oponuoja Baumanui tvirtindamas, kad duomenų bankai „jau nebėra prieglobstis, apsaugantis nuo stebėjimo, ar bastionas, aplink kurį galima nubrėžti pasipriešinimo liniją“ (Poster 1996: 291). Vargu ar elektroninis duomenų bankas galėtų būti traktuojamas kaip Panoptikumo analogija, nes, pavyzdžiui, naudojantis kreditinėmis kortelėmis įvyksta ne panoptinė tam tikro objekto ypatybių analizė, bet subjektų virtualieji informaciniai, komunikaciniai ar kitokio pobūdžio socialiniai kontaktai ar (ir) mainai. Eksteritorijoje netiesiogiai susitinka socialieji su socialiaisiais ar, kitaip sakant, globalieji su globaliaisiais. Baumanas sutinka, kad elektroninis bankas prižiūri tuos, kurių duomenys yra saugomi. Bet ar tai pakankama ir tiksli sąlyga kibererdvinių duomenų banką tapatinti su centralizuota Panoptikumo sistema? Duomenų bankas vykdo *priežiūrą kaip saugojimą*, o Panoptikumumas – *priežiūrą kaip disciplinavimą*. Tikslai *antonimiški*: saugoti socialųjį (elektroninis duomenų bankas) ir disciplinuoti asocialųjį (Panoptikumumas). Pirmuoju atveju tai priežiūra kaip *pozityvioji metodika*, antruoju – priežiūra kaip *negatyvioji strategija*. Pirmuoju atveju priežiūra *apsaugo*, antruoju – *baudžia*. Elektroniniam duomenų bankui informaciją apie savo asmenį pateikia patys individai; Panoptikume reikiamos žinios gaunamos naudojantis netiesioginės prievartos metodika. Baumanas pabrėžia skirtumą tarp įsitraukimo į duomenų saugyklą laisva valia ir įtraukimo į Panoptikumą prievartiniu būdu. Autorius rašo: „<...> prižiūrimieji, teikiantys duomenis saugyklai, yra svarbiausi – ir sava-

noriški – priežiūros proceso veiksniai“ (Bauman 2002: 80). Į elektroninį duomenų banką individai *įsitraukia* patys, pateikdami savo asmens informaciją; į Panoptikumą individai *įtraukiami* kaip priemonės gauti reikiamų žinių apie jų asmenis. Panoptinės ir virtualiosios sistemų skirtingas pobūdis leidžia daryti perskyrą tarp savanoriško pasirinkimo ir netiesiogiai naudojamos prievartinės strategijos. Imantis nuodugnaus elektroninių duomenų bankų ir Panoptikumo palyginimo, dauguma Posterioro išvelgtų panašumų atrodo paviršutiški ar net neįrodomi. Baumanas tai patvirtina: „Pagrindinis Panoptikono tikslas buvo įdiegti discipliną ir visiems savo įnamiams primesti vienodo sukirpimo elgesį; Panoptikonas pirmiausia buvo ginklas prieš skirtingumą, pasirinkimą ir įvairovę. Joks panašus taikinyš nenumatytas duomenų bankams ir potencialiems jų vartotojams“ (Bauman 2002: 81). Sulig kiekvienu kredito kortelės pateikimu ir kiekvienu pirkimo veiksmu mes *įsitraukiame* į Antipanoptikumo erdvę: šiuolaikinių komunikacijų teikiamos galimybės prieinamos kiekvienam asmeniui, norinčiam jomis naudotis. Tai išplėsta komunikacinių ryšių sfera, akimirksniu „sujungianti“ su reikiamu socialiniu tašku. Elektroninių duomenų bankų pobūdis – antiizoliacinis, tai priešprieša totaliam Panoptikumo atskirties mechanizmui. Postmoderno elektroninė antipanoptinė galia vis labiau išstumia moderno panoptinių galių strategijas institucijų viduje ir šalia jų.

Baumanopozicija, griežtai atmetanti elektroninių duomenų bankų analogiją Panoptikumui, regis, vargiai priimtina globalizacijos fenomeno interpretatoriams. Thomas W. Wrightas rašo: „Kaip manipuliacijos simbolis, jis (Panoptikumus – *J. B.*) kristalizuoja moderniąją duomenų maskavimo „tamsiąją“ pusę, tą miglotą informacijos amžiaus modusą, kuris elektroninių technologijų dėka mū-

sų asmenų duomenis, o kartu ir mus pačius paverčia kibernetinėje erdvėje manipuluojamais objektais. Individų duomenys apdorojami jiems net nežinant, kada ir koku tikslu“ (Wright 2003: 2). Remiantis Baumanu, galima išvelgti minėto autoriaus teiginių nepagrįstumą: juk kredito ir rinkodaros kompanijos yra pagrindinės duomenų bankų įkvėpėjos ir naudotojos. Jos siekia užsitikrinti, kad įrašai patvirtintų užregistruotų žmonių „patikimumą“ – kaip klientų ir *galinčių* rinktis. Tad būtent *įtrauktumas* į elektroninį duomenų banką yra pirminė ir pagrindinė sąlyga, kad vieną ar kitą asmenį „verta kredituoti“. Iš to išplaukia, kad asmens *patikimumą* kaip tik ir garantuoja *įtrauktumas* į duomenų bankus, o *įtrauktumas* į Panoptikumą demonstruoja asmens *nepatikimumą*. Baumanas pažymi: „Panoptikonas įviliodavo savo įnamius kaip darbininkus ir/ar kareivius, iš kurių buvo ne tik tikimasi, bet ir reikalaujama įprastinio monotoniško elgesio; duomenų bankuose surašomi pasitikėjimo verti vartotojai ir atsijojami visi kiti, kurių galimybės dalyvauti vartojimo žaidime yra abejotinos jau vien dėl to, jog jų gyvenime nėra nieko, ką būtų galima įrašyti į duomenų bankus“ (Bauman 2002: 81–82). Panoptikume rutiniškumo ir monotonijos aspektas, persmelkiantis visas individo gyvenimo sritis, gali būti priskirtas imobilumo perspektyvai, duomenų bankuose, priešingai, tai pakeičiama permanentiniu cirkuliarumu, priskirtinu mobilumo perspektyvai kibernetinėje erdvėje. Panoptikumus imobilizuoja individus dėl jų nepatikimumo, duomenų bankai, atvirkščiai, visų *įtrauktųjų* mobilumą maksimizuoja iki aukščiausio kontaktavimo lygmens. Davidas Engbergas straipsnyje „Virtualusis panoptikumus“ oponuoja Baumanui: „Mes esame matomi nematydami savo priežiūrėtojų <...>. [...] Kibernetinės erdvės vartotojas yra pastatytas centrinėje informacijos rin-

kėjo ir apdorotojo vietoje, jo tradicinį vaidmenį Panoptikume pakeičiant priežiūros subjekto padėtimi duomenų banke“ (Engberg 2003: 1–2). Duomenų bankas, anot šio autoriaus, yra atrankos ir atskirties instrumentas: globalieji išlaikomi, lokalieji atmetami. Engbergas Benthamo Panoptikumą interpretuoja kaip virtualiąją informacijos erdvės konstrukciją. Tačiau Baumanas žvelgia giliau ir pastebi esminį skirtumą: „Pagrindinė Panoptikono funkcija buvo užtikrinti, kad niekas negalėtų *ištrūkti* iš labai saugomos erdvės, o pagrindinė duomenų banko funkcija yra užtikrinti, kad joks įsibrovėlis apgaule, neturėdamas reikalingų kredencialų, negalėtų į jį *patekti*. Juo daugiau banke sukaupta apie jus duomenų, juo laisviau galite judėti“ (Bauman 2002: 82). Tad galima apibendrinti, kad, priešingai negu Panoptikumas, elektroniniai duomenų bankai yra mobilumo variklis, o ne žmones vietoje laikantys pančiai.

Išvados

1. Benthamo Panoptikumo idėja inspiruota utilitaristinės koncepcijos kaip socialinio projekto. Utilitarizmo principas *kuo daugiau laimės kuo didesniams žmonių skaičiui* tampa ir Panoptikumo projekto maksima.
2. Panoptikumas – tobulo kalėjimo sistema, kurios valdymo pobūdžio varomoji jėga – architektūrinė struktūra, užtikrinanti visišką izoliaciją ir absoliučią kontrolę. Tai universalus priežiūros institucijų modelis, atitinkamai modifikuojamas kitoms socialinėms reikmėms.
3. Panoptikumo baudmės modelyje Foucault išvelgia naują valdžios tipą – panoptizmą, grįstą demaskuojančia ir nuasmeninančia prižiūrėtojo žvilgsnio galia.
4. Baumano interpretacijoje galios santykiai realizuojami remiantis erdvės aiš-

kumo ir skaidrumo principais „beasmeniškumo“ terpėje. Iš centrinio bokšto perspektyvos įveikiamas bet koks santykinumas ir pasiekiamas žvilgsnio galios absoliutumas. Panoptikumas – tai dirbtinės erdvės organizacija, galios santykius realizuojanti žiūros asimetrijos dėka.

5. Sinoptikumas – tai Panoptikumo priešybė. Panoptikume *mažuma stebi daugumą*, Sinoptikume *dauguma stebi mažumą*. Panoptikumo teritorinėje erdvėje prižiūrėtojai stebi izoliuotuosius (būti stebimam kaip bausmė); Sinoptikumo kibernetinėje erdvėje platieji visuomenės sluoksniai stebi elitą (būti stebimam kaip privilegija). Panoptikume *globalieji stebi lokaliuosius*; Sinoptikumo struktūroje – *lokalieji globaliuosius*. Panoptikume individai *priverčiami* būti stebimaisiais; Sinoptikume – *sugundomi* stebėti kitus.
6. Elektroniniai duomenų bankai – opozicija Panoptikumui. Į elektroninį duomenų banką įsitraukiama *savanoriškai*, į Panoptikumą įtraukiama *prievarta*. Panoptikumas – mechanizmas, paneigiantis skirtingumą, *pasirinkimo* galimybę ir įvairovę. Duomenų bankas suteikia maksimalias *galimybes rinktis*. Įtrauktumas čia rodo asmens *patikimumą*, Panoptikume – individo *nepatikimumą*. Pastarojo pagrindinė funkcija – garantuoti, kad niekas iš jo negalėtų *ištrūkti*, pirmojo užduotis – kad niekas, neturėdamas reikiamų kredencialų, t. y. apgaulės būdu, negalėtų į jį *patekti*. Panoptikumas – tai žmones vietoje laikantys *imobilizuojantys* pančiai; elektroniniai duomenų bankai – *mobilitumo* variklis.
7. Panoptizmo galios strategijos priklausomai modernio epochai. Postmoderne vis labiau stiprėja tendencija *išnykti* panoptizmo fenomenai.

LITERATŪRA

1. Baudrillard, J. 2002. „Simuliakrai eina pirma“, in *Simuliakrai ir simuliacija*. Vilnius: Baltos lankos.
2. Bauman, Z. 2000. „On Being Light and Liquid“, in *Liquid Modernity*. Cambridge; Oxford; Malden: Polity Press.
3. Bauman, Z. 2000. „Individuality“, in *Liquid Modernity*. Cambridge; Oxford; Malden: Polity Press.
4. Bauman, Z. 2002. *Globalizacija: Pasekmės žmogui*. Vilnius: Strofa.
5. Bentham, J. 1987. „Introduction to the Principles of Morals and Legislation“, in *Utilitarianism and Other Essays*, ed. by A. Ryan. Penguin Books.
6. Bentham, J. 2003. „Panopticon; or the Inspection House“, in <http://cartome.org/panopticon2.htm>
7. Bentham, J. 1969. „Panopticon Papers“, in *A Bentham Reader*, ed. by M. P. Mack. New York: Pegasus.
8. Bull, M. 2003. „The World in Hiding: Anti-Visual Holism“, in *Seeing Things Hidden: Apocalypse, Vision and Totality*. London; New York: Verso.
9. Engberg, D. 2003. „The Virtual Panopticon“, in <http://is.gseis.ucla.edu/impact/f96/Projects/dengberg>
10. Foucault, M. 1998. *Disciplinuoti ir bausti: Kalėjimo gimimas*. Vilnius: Baltos lankos.
11. Lyon, D. 2003. „From Big Brother to Electronic Panopticon“, in <http://www.rochester.edu/College/FS/Publications/Lyon.html>
12. Poster, M. 1996. „Database as Discourse, or Electronic Interpellations“, in *Detraditionalization*, ed. by P. Heelas, S. Lash, P. Morris. Oxford: Blackwell.
13. Wright, Th. W. 2003. „Escaping the Panopticon: Protecting Data Privacy in the Information Age“, in <http://gsulaw.gsu.edu/lawand/papers/su98/panopticon/page.html>

THE PANOPTICON AND THE PANOPTICIZM IN THE BACKGROUND OF GLOBALIZATION

Jovilė Barevičiūtė

Summary

The idea of panopticism and the form of panopticism power are modulated against the background of globalization, which is one of the most vivid phenomenon of the postmodernism epoch in this article. The attitude, expressed by Z. Bauman, who is one of the most famous contemporary philosophers, towards the Panopticon and Sinopticon as well as towards panopticism and sinopticism is considered. An architectual model of the structure serves as the condition of possibility of power relationship and evaluation of the

disciplinary apparatus. Comparison of the Panopticon with the Sinopticon is carried out. The research of electronic data banks, the dots of contiguity and difference of the Panopticon structures is done. Why the data banks in the cyber-space reach the highest degree of mobility, whereas the Panopticon immobilizes each individual, who finds himself or herself in the territory of the unique prison?

Keywords: power relationship, cyber-space, electronic data banks.

Įteikta 2003 11 25